

HAMDAN Aziz
Universiti Malaysia Terengganu

KEBERADAAN PAS DI SABAH SERTA PENCAPAIAN DALAM PILIHAN RAYA UMUM, 1986-2018

THE EXISTENCE OF PAS SABAH AND ACHIEVEMENT IN GENERAL ELECTIONS, 1986-2018

Makalah ini menganalisis sejauhmana keberadaan Parti Islam Se-Malaysia (PAS) di negeri Sabah serta pencapaian dalam Pilihan Raya Umum (PRU) dari tahun 1986 sehingga 2018. Justeru pendekatan sejarah digunakan iaitu dengan meneliti laporan-laporan akhbar, laporan pilihan raya serta temu bual terhadap beberapa individu yang terlibat dalam perkembangan PAS Sabah di peringkat awal bagi memberikan naratif baharu melalui makalah ini. Hasil kajian mendapati keberadaan PAS Sabah serta pencapaian dalam pilihan raya adalah tidak konsisten serta semakin menurun sekalipun terdapat sedikit lenggok peningkatan berdasarkan keputusan dalam PRU 2008 dan PRU 2013. Bahkan jika dibanding dengan UMNO (United Malays National Organisation) dan PKR (Parti Keadilan Rakyat) yang mana berlaku peningkatan secara vertikal jika dibandingkan dengan pencapaian PAS pada tahap mendatar serta tidak banyak berubah. Tidak berlaku kedinamikan dalam hala tuju politik serta kegagalan bertahaluf siyasi dengan parti politik dominan lain di peringkat negeri atau nasional adalah dua isu utama yang menyelubungi PAS sehingga parti itu sukar mencapai kemenangan dalam pilihan raya. Diharapkan makalah ini dapat memberikan panduan kepada pemimpin politik Malaysia khususnya dari Semenanjung yang ingin melebarkan pengaruh parti ke Sabah selain menetapkan hala tuju parti.

Kata kunci: Keberadaan, PAS Sabah, UMNO, PKR dan Pilihan Raya Umum

This paper analyses the existence of the Malaysian Islamic Party (PAS) in Sabah and its achievements in the General Elections (GE) from 1986 to 2018. Thus, the historical research design is used by examining newspapers, election reports and interviews. Respondents chosen for the interview are individuals who have been directly involved in early political movements of PAS to provide a new narrative of Sabah political landscape. The results showed that the existence of PAS in Sabah and its achievements in election results were inconsistent and showed a decrease despite a slight overall national

increment during the 2008 and 2013 general elections. During these elections, UMNO (United Malays National Organisation) and PKR (The People's Justice Party) showed vertical increment, whereas PAS has shown horizontal and unchanged election results. The lack of political dynamism and direction as well as poor reconciliation with other dominant political parties at the state or national level were two of major issues surrounding PAS that made it difficult to win the election. It is hoped that this paper will guide political leaders from Malaysian Peninsula who wish to extend their party to Sabah as well as setting the party's direction.

Keywords: *The existence, PAS' Sabah, UMNO, PKR and General Elections*

Pengenalan

Di Malaysia, PAS adalah sebuah parti politik Melayu yang dominan selepas UMNO. Hal ini dibuktikan dengan kejayaan parti membentuk kerajaan Negeri seperti mana di Kelantan (1959-1978; 1990-2018), Terengganu (1959-1961; 1999-2004; 2018) dan Kedah (2008-2013; 2020). Semenjak PRU 1955, PAS seringkali memberikan saingan sengit kepada UMNO terutama apabila melibatkan isu kedaulatan Islam dan kepentingan orang Melayu. Berdasarkan perlembagaan parti, hala tuju PAS adalah untuk mencapai kemenangan dalam pilihan raya serta memberikan penekanan kepada konsep dakwah.¹ Berdasarkan aspek pensejarahan politik negeri Sabah, betapa negeri itu tidak terlepas daripada gelora politik yang menyebabkan kerap kali berlaku pertukaran tampuk pemerintahan negeri.² Kenyataan ini diperincikan Hamdan yang menyatakan perubahan tampuk pemerintahan yang kerap di Sabah semenjak pembentukan Malaysia iaitu USNO (*United Sabah National Organisation*) (1963-1976), BERJAYA (Bersatu Rakyat Jelata Sabah) (1976-1985), PBS (Parti Bersatu Sabah) (1985-1994) dan BN (Barisan Nasional) (1994-2018) disebabkan tiga faktor utama iaitu politik etnik, politik identiti dan politik pembangunan. Di Sabah, komposisi penduduk yang terbahagi kepada tiga kumpulan terbesar iaitu peribumi Muslim, peribumi bukan Muslim serta etnik Cina merupakan kumpulan yang signifikan dalam memberikan keputusan politik.³

Sementara itu Bagang dan Puyok melihat kerangka politik etnik sebagai elemen utama berdasarkan keputusan PRU ke-14 di Sabah. Ini kerana politik pembangunan yang diamalkan BN tidak lagi mendapat dokongan majoriti pengundi yang cenderung kepada politik etnik yang lebih bersifat *parochial* terutama kepada Parti Warisan Sabah (PWS).⁴ Kenyataan Bagang dan Puyok telahpun disebut Ratnam betapa isu perkauman di Malaysia adalah lumrah kerana penubuhan parti politik seperti UMNO, MCA, MIC dan PAS di atas platform dan etnik tertentu.⁵ Dalam konteks negeri Sabah, isu politik

dan agama dimanipulasi dalam PRU 1985 dan 1986 yang berakhir dengan kemenangan PBS menewaskan BERJAYA dan USNO. Bagi Chin, kejatuhan BN kepada Parti Warisan Sabah (PWS) dan Pakatan Harapan (PH) dalam PRU ke-14 disumbangkan oleh PWS yang mengatur strategi dengan menggunakan isu-isu politik identiti serta politik etnik berbanding politik pembangunan. Beberapa isu negatif yang menyelubungi BN tidak memberikan impak positif kepada parti itu. Bagi pengundi muda Kadazan serta Cina, BN tidak banyak membantu kedudukan kumpulan non-Muslims yang menyebabkan mereka beralih sokongan kepada DAP (*Democratic Action Party*) dan Parti Keadilan Rakyat (PKR).⁶ Kedudukan politik etnik dan identiti di Sabah dihuraikan oleh Loh mengenai *counter-hegemony* Kadazan-dusun di Sabah lewat 1980an oleh kerajaan Persekutuan.⁷ Loh menyifatkan perkongsian politik serta pembangunan secara saksama di semua kawasan termasuk kumpulan minoriti adalah perlu.⁸

Puyok yang mengulas mengenai keputusan PRU ke-13 di Sabah menyatakan politik etnik dan identiti berlaku di Sabah sekalipun BN berjaya mengekalkan kekuasaan. Kenyataan ini berdasarkan peningkatan jumlah kerusi yang dimenangi calon Pakatan Rakyat (PR) yang terdiri daripada DAP, PKR dan PAS. Sementara itu berdasarkan kajian di Ranau dalam PRU ke-14, Puyok mendapati isu kaum (politik etnik) dan agama (politik identiti) kurang mendapat sambutan berbanding isu patrimonial iaitu hubungan yang terbina antara kumpulan birokrat dan rakyat. Selain itu konsep pemyangungan (*patronage*) seperti bantuan kewangan dan hak-hak setempat juga signifikan dalam memahami hak-hak pengundi di kawasan tersebut.⁹ Sementara itu Joko, Othman, Damit dan Gulasan memperincikan politik pembangunan serta sentimen primodial yang berkait rapat dengan isu lokal dijadikan isu utama kepada setiap kali pilihan raya di Sabah. Menurutnya sentimen primodial adalah berkaitan dengan nilai semula jadi yang abstrak sifatnya dan terbentuk melalui persekitaran geografi, identiti keluarga, agama serta kelompok etnik.¹⁰

Berdasarkan pandangan di atas, keberadaan PAS di Sabah adalah dalam konteks politik identiti yang menggunakan Islam sebagai wadah perjuangan tidak banyak mendatangkan keuntungan kepada parti itu kerana komposisi kaum yang terpecah kepada tiga kumpulan utama. Sebaliknya kelonggaran identiti PAS melalui PRU ke-13 yang mengadakan *tahaluf siyasi* dengan parti-parti politik yang berbeza ideologi dalam PH menunjukkan peningkatan undi kepada calon-calon PAS.¹¹ Sebaliknya melalui PRU ke-14, PAS bertanding bersendirian dengan mempertahankan politik identiti melalui PRU 2018 menyebabkan undi yang diperolehi PAS begitu merosot. Mohd Radzi, Awang, Ahmad dan Sakke yang membuat kajian terhadap pola pengundian, pendekatan berkempen dan persepsi masyarakat terhadap PAS dalam PRU-14 Sabah mendapati pendekatan serta corak kempen pada skala yang sangat lemah manakala persepsi terbina terhadap PAS adalah memihak kepada parti itu.¹² Begitu juga corak dan hala tuju parti, pemimpin serta isu

yang dibawa kurang di ambil berat pendokong parti menyebabkan keupayaan PAS Sabah menjadi begitu terhad.¹³

Mohammad Agus menjelaskan betapa politik akomodasi adalah penyelesaian terbaik dalam konteks percaturan politik Sabah dengan beberapa buah parti politik bernaung di bawah parti politik dominan yang menguasai kerajaan Persekutuan sebagaimana penyertaan parti politik Sabah ke BN.¹⁴ Kenyataan Mohammad Agus dipersetujui Asmady dan Suzalie serta Mohd Hamdan dan Mahat yang menjelaskan kelangsungan BN serta pembangunan di Sabah dijalankan agak mudah disebabkan hubungan baik antara Negeri dan Pusat.¹⁵ Dalam pada itu Lijphart mengaitkan politik akomodasi dengan politik perwakilan yang mana elit politiknya berusaha menyelaraskan parti politik yang pelbagai kearah titik koordinat melalui Majlis Tertinggi.¹⁶ Dalam konteks Malaysia, pembentukan BN adalah contoh pakatan besar yang menguasai politik Malaysia sehingga PRU ke-14 manakala pembentukan kerajaan PH dan PN adalah contoh bagaimana politik akomodasi diaplikasikan terutama dengan penyatuan beberapa buah parti bagi membentuk kerajaan. Dalam konteks PAS Sabah, ketidaklibatan dalam akomodasi politik menyukarkan parti itu untuk meneruskan keberadaan di Sabah.

Sementara itu Muhamad Nadzri menengahkan aspek persaingan politik yang berlarutan membawa kepada penguasaan UMNO (BN) dalam politik Sabah pasca PRN Sabah 1994.¹⁷ Keberadaan UMNO di Sabah diperincikan Hamdan dan Syahrin kedatangan UMNO berkait rapat dengan survival politik UMNO (BN) di peringkat nasional.¹⁸ Walau bagaimanapun penguasaan BN hampir lima dekad dalam politik Malaysia serta pemerintahan lima penggal UMNO di Sabah berakhir melalui PRU ke-14.¹⁹ Pada Muhammad Ariff dan Sity kejatuhan UMNO/BN berpunca dari elemen *Najibnomics* yang menjadi bebanan kepada BN.²⁰ Sementara itu Wan Hassan, Sakke, Aman Setia dan Peter serta Ramli, Nordin, Wan Shawaluddin, Marja Azlina dan Adi menjelaskan betapa majoriti pengundi muda terdedah kepada informasi melalui media secara majoriti menolak BN yang dipimpin oleh Tan Sri Musa Aman di Sabah serta Dato' Seri Mohd Najib di peringkat nasional.²¹ Selain itu Undi bukan Melayu yang tidak memihak kepada BN sebaliknya berubah kepada PH membawa kepada kejatuhan BN. Sementara itu Vellymalay dan Ponniah memperjelaskan dimensi politik Malaysia telah pun berubah daripada politik etnik kepada politik multietnik yang lebih bersikap kritikal terhadap dasar kerajaan terutama yang berkaitan dengan keperluan asas penduduk awam adalah tepat bagi Semenanjung tetapi tidak signifikan di Sabah.²² Ini kerana kajian Govindasamy dan Meng (2018) yang membuat kajian terhadap pola pengundian parti politik dalam PRU-14 di Kota Kinabalu dan Sandakan menjelaskan betapa PWS berjaya menggunakan isu-isu lokal yang berkait rapat dengan kepentingan Sabah bagi meraih undi.²³ Muhammad Febriansyah dan Sharifah Nursyahidah menjelaskan pelbagai isu yang dimanipulasi pihak lawan seperti GST, kos sara hidup, peluang pekerjaan tidak dijawab dengan

berkesan oleh BN.²⁴

Berdasarkan galuran beberapa tulisan di atas, keberadaan parti politik di Sabah sangat bergantung kepada beberapa faktor seperti karismatik kepimpinan, isu-isu yang diketengahkan, projek pembangunan, Sabah dalam Malaysia, rakan dalam gabungan parti politik, kumpulan pengundi muda serta beberapa isu lain. Justeru keberadaan PAS di Sabah dalam meraih sokongan politik sangat berkait rapat dengan elemen yang dinyatakan di atas. Sementara itu jika ditinjau kepada kerangka politik PAS Sabah, ia lebih bersifat politik identiti yang memperjuangkan Islam sebagai wahana dan matlamat perjuangan. Hal ini dapat dilihat melalui kegiatan organisasi PAS, kempen pilihan raya dan kumpulan penggerak. Di samping keterlibatan PAS dalam politik etnik kurang menyerlah dan perkara ini gagal memberikan impak positif kepada PAS sebagaimana UMNO meraih kumpulan peribumi Islam terutama Bajau, Melayu-Brunei serta beberapa kaum dari peribumi bukan Islam. Begitu juga PBS mendapat pernah mendapat sokongan majoriti kaum Kadazan-dusun di Sabah. Chin (2020) menjelaskan kejatuhan kerajaan PH dengan peletakan jawatan oleh Tun Dr Mahathir menaikkan semangat ketuanan Melayu Islam-sehinggakan tidak sanggup berkongsi kuasa dengan bukan Islam. Sekalipun politik identiti tidak boleh pergi jauh. Peristiwa 20 Februari adalah satu tragedi yang tidak menerima politik pelbagai etnik dan agama berkongsi kuasa.²⁵

Kajian ini menggunakan pendekatan sejarah memandangkan isu yang dikupas adalah peristiwa masa lalu yang telahpun berlalu.²⁶ Justeru tiga kaedah pengumpulan data digunakan iaitu mengutip data dari akhbar secara atas talian (online) iaitu *The Singapore National Library Board* selain temu bual individu terbabit selain meneliti sumber kepustakaan berkaitan. Setelah memperoleh sumber, penyelidik menggarap idea secara deskriptif berdasarkan kronologi mengikut period-period waktu tertentu bagi memberi gambaran terperinci terhadap sesuatu fenomena, organisasi, komuniti, unit sosial dan sebagainya.²⁷

Cetusan Idea PAS ke Sabah

Hasrat PAS untuk meluaskan pengaruh di luar Semenanjung menjadi kenyataan apabila PAS Singapura ditubuhkan pada tahun 1958 dengan PAS Cawangan Kebun Ubi ditubuhkan pada 5 Oktober 1958.²⁸ Mesyuarat Agung Pertama parti pertama diadakan pada 6 Disember 1958 di Dewan *Great Eastern Trade Fair*, Geylang Serai. Taha Suhaimi dilantik Ketua PAS Singapura pertama manakala Abdul Hamid Matar dilantik sebagai Setiausaha.²⁹ Sehingga 12 Julai 1960, PAS Singapura mempunyai 14 cawangan berdaftar.³⁰ Selain Singapura, PAS berharat meluaskan pengaruh ke Sabah, Sarawak dan Brunei sekiranya gagasan Malaysia berjaya direalisasikan. Naib Yang di Pertua Agung PAS, Zulkifli Mohammad menyatakan gerak kerja penubuhan dilakukan selepas persidangan agung parti yang diadakan pada 5-6 Januari 1962 di Alor Star.³¹

Pada 17 November 1964, seorang pemimpin tertinggi PAS yang juga ahli Parlimen Bachok, Abu Bakar Hamzah memaklumkan PAS sudahpun mempunyai cawangan di Sabah.³² Kenyataan Abu Bakar dinafikan Habib Abdul Rahman Habib Mahmud dari Kota Kinabalu yang menjelaskan Persatuan Islam Sabah (PIS) yang ditubuhkan Syed Omar Al-Sagoff di Sandakan pada September 1964 tidak mempunyai kaitan dengan PAS di Semenanjung. Syed Omar walau bagaimanapun tidak menafikan penubuhan PIS berinspirasi kepada perjuangan PAS di Semenanjung yang bercitrakan sebuah negara Islam.³³

Berdasarkan perbincangan bersama antara Asri Hj. Muda dengan Syed Omar yang berkunjung di Kelantan, PIS dan PAS berikrar meletakkan calon dalam pilihan raya.³⁴ PIS juga bercita-cita menubuhkan cawangan di Pantai Timur Sabah.³⁵ Asri selaku Menteri Besar Kelantan serta Timbalan Yang di Pertua Agung PAS menyatakan bahawa masa depan negeri Sabah lebih cemerlang sekiranya memilih PAS. Pada tahun 1969, sewaktu berceramah di atas pentas Perikatan di Kg. Laut, Tumpat, Tun Mustapha Datu Harun selaku Ketua Menteri Sabah memberikan reaksi kurang senang di atas kezaman PAS untuk bertapak di Sabah. Tun Mustapha secara menyindir menjemput mana-mana penduduk Kelantan yang menganggur supaya bekerja di Sabah. Ini kerana Sabah memerlukan ramai tenaga mahir terutama dalam sektor pertanian dan perikanan. Tun Mustapha menyatakan sedemikian kerana kegagalan kerajaan PAS Kelantan membangunkan sosioekonomi penduduk Kelantan.³⁶

Era 1970an di Malaysia berlaku siri penubuhan gerakan pelajar Islam di kebanyakan pusat pengajian tinggi. Antaranya ialah penubuhan Angkatan Belia Islam Malaysia (ABIM), Pertubuhan Kebangsaan Pelajar Islam Malaysia (PKPIM), Persatuan Guru Pelatih Islam di Maktab-Maktab Perguruan (PGPI) serta yang lain yang mana sesetengah mereka menyertai PAS. Selain itu, terdapat pelajar Sabah yang bersekolah agama dan pondok di Kelantan, Terengganu dan Kedah menyertai politik PAS yang kemudian menjadi penggerak parti itu di Sabah.

Pada tahun 1976, berlaku pergeseran politik yang getir antara Tun Mustapha yang memimpin USNO serta BERJAYA yang dipimpin Harris Salleh yang membawa kepada kemenangan BERJAYA dalam PRN Sabah. Walaupun kedua parti merupakan komponen BN, parti ini sering kali bertelagah dalam usaha meraih populariti. Berdasarkan PRN Sabah 1981, BERJAYA semakin mengukuhkan kedudukan berbanding USNO dalam persaingan politik di Sabah. Sekalipun begitu, kemenangan BERJAYA tidak lama apabila parti itu tewas kepada parti baharu iaitu Parti Bersatu Sabah (PBS) dalam PRN Sabah 1985.

Kemenangan PBS dalam PRN 1985 dan 1986, memperkukuhkan kezaman PAS untuk melebarkan pengaruh ke Sabah. Sebelum itu, terdapat beberapa buah parti politik Semenanjung yang berusaha meluaskan pengaruh parti pada tahun 1970an. Antaranya ialah Parti Keadilan Masyarakat

(PEKEMAS) dan *Democratic Action Party* (DAP). Tidak seperti PEKEMAS, DAP memperoleh kejayaan sulung apabila calon parti, Fung Ket Wing berjaya memenangi kerusi Parlimen Sandakan melalui PRU 1978 sekalipun pengaruh BERJAYA ketika itu begitu dominan. Hal ini disebabkan protes pengundi Cina terhadap kepimpinan BERJAYA yang tidak memihak kepada mereka. Berdasarkan perkembangan ini, Setiausaha Agung PAS iaitu Nakhaie Ahmad merasakan keperluan bahawa PAS menubuhkan cawangan ke Sabah.³⁷ Hasrat ini dipermudahkan lagi apabila seorang mahasiswa Sabah yang menuntut di United Kingdom iaitu Hamzah Abdullah mengadakan pertemuan dengan Nakhaie serta Fadzil Noor pada tahun 1984 berhubung idea penubuhan PAS Sabah. Sekembali ke tanah air, Hamzah mengadakan beberapa siri pertemuan di Kota Kinabalu dengan pemimpin PAS Pusat sebelum merealisasikan penubuhan parti di Sabah.³⁸

Penubuhan PAS Sabah

Hasrat PAS untuk meluaskan pengaruh ke Sabah terbuka luas apabila berlakunya siri kekacauan politik di Sabah ekoran pengundi peribumi Islam tidak berpuas hati dengan keputusan PRN Sabah 1985 serta PRN Sabah 1986.³⁹ Penduduk Islam Sabah merasa tercabar ekoran PBS yang didominasi peribumi bukan Islam serta Cina mengambil alih tampuk pemerintahan negeri. Pada mereka, hal ini tidak boleh diterima kerana semenjak penyertaan Sabah ke dalam Malaysia, kepimpinan negeri dipegang oleh peribumi Muslim. Justeru, pada 17 April 1986, Subki Latif selaku Pesuruhjaya PAS Wilayah Persekutuan mengumumkan PAS Sabah ditubuhkan dengan Jawatankuasa Perhubungan Penaja dibentuk terlebih dahulu. Parti berhasrat menubuhkan 20 bahagian manakala setiap bahagian menghantar tiga wakil sebagai perhimpunan agung parti. Sekalipun begitu, kedatangan PAS kurang disenangi Setiausaha Agung USNO, Datu Hamid Tun Mustapha yang menegaskan kehadiran PAS sebagai membuang masa kerana parti tidak mampu mencapai kemenangan kerana matlamat serta perjuangan PAS jauh berbeza dengan kehendak majoriti penduduk Sabah⁴⁰

Penubuhan PAS Sabah akhirnya berjaya direalisasikan pada 19 Mei 1986 apabila Presiden PAS, Yusuf Rawa menyempurnakan perasmian penubuhan PAS Sabah bertempat di Kota Kinabalu International Hotel yang dihadiri kira-kira 100 orang. Dalam pada tersebut, Yusuf Rawa, Nakhaie Ahmad (Naib Yang Dipertua PAS) dan Malik Hussein (Jawatankuasa PAS Pusat) hadir dalam mesyuarat pembentukan Jawatankuasa Penaja serta penetapan hala tuju parti. Dalam majlis tersebut, Jamaluddin Ismail dari Beaufort menyokong penubuhan PAS Sabah memandangkan kuasa politik umat Islam Sabah semakin terhakis. Sementara itu keberadaan USNO dan BERJAYA dianggap tidak mampu menyaingi kekuatan PBS yang mendapat sokongan majoriti kumpulan peribumi bukan Islam serta Cina. Cadangan

Jamaluddin disokong oleh Ismail Wahab yang berpendapat kombinasi kaum Cina dan peribumi bukan Islam dalam PBS berjaya melemahkan kekuatan parti dominan penduduk Islam seperti USNO dan BERJAYA.⁴¹

Jadual 1: Jawatankuasa Penaja PAS Sabah, 1986

Jawatan	Penyandang
Pesuruhjaya PAS Sabah	Hamzah Abdullah
Timbalan Pesuruhjaya	Ishak Shafie Habib Abdul Rahman H. Alawi Ismail Wahab
Setiausaha	Alias Tijad
Bendahari	-
AJK Perhubungan	Amir Kamsa- Sandakan Zaaba Ismail- Kota Kinabalu Hashim Abbas- Beaufort Jain Bidin –Beaufort Jamaludin Ismail-Beaufort
Ketua Pemuda	Tri Sukma Arshad

Sumber: Badan Perhubungan PAS Negeri Sabah

Selepas tarikh tersebut, satu mesyuarat khas Badan Perhubungan PAS Sabah diadakan buat kali pertama bertempat di No. 3, Flat C, Maktab Perguruan Gaya, Kota Kinabalu pada 11 Julai 1986. Tujuan diadakan mesyuarat bagi menyusun organisasi ke arah memantapkan perjalanan parti. Sementara itu Dewan Pemuda PAS Sabah diluluskan penubuhan Pendaftar Pertubuhan Malaysia pada 24 September 1986 dengan sijil pendaftaran PPM/SB-26/52-3319 (2). PAS Sabah didaftarkan pada 19 Mei 1986 dengan *markaz* (pusat parti) pertama di Kg. Sembulan Baru, Kota Kinabalu yang terletak dalam Parlimen Tanjung Aru. Mukhtamar penubuhan Dewan Pemuda pertama diadakan pada 13 November 1988 di Pusat Tarbiyyah Islamiah Sabah, Kota Kinabalu manakala mukhtamar Dewan Pemuda PAS Sabah pertama diadakan pada 25 Februari 1989 di tempat yang sama dengan dirasmikan Pesuruhjaya PAS Sabah, Hamzah Abdullah. Ketua Dewan Pemuda disandang Ustaz Wan Azhar Wan Ahmad manakala Setiausaha ialah Tri Sukma Arshad.⁴² Ketua Dewan Ulama PAS Sabah pertama disandang Ustaz Abdul Halim Saud, Pensyarah di Maktab Peguruan Gaya.⁴³ Dalam pada itu Pusat Asuhan Tunas Islam (PASTI) juga ditubuhkan di Kg. Sembulan Baru, Kota Kinabalu. Kebanyakan penggerak PAS Sabah peringkat awal ialah kakitangan kerajaan Kumpulan C yang berasal dari Semenanjung khususnya Kelantan, Terengganu, Kedah serta lain-lain negeri yang dihantar berkhidmat di Sabah. Sementara itu kategori jawatan kerajaan ialah guru/guru agama yang dihantar Kementerian Pelajaran untuk berkhidmat di Sabah.

Penubuhan UMNO Sabah serta Implikasi Terhadap Politik PAS

Tindakan PAS yang menubuhkan cawangan di Sabah merisaukan UMNO yang sedang memperkukuhkan kedudukan parti di peringkat nasional. Justeru dalam kepimpinan UMNO, terdapat cadangan supaya parti itu menubuhkan cawangan di Sabah.⁴⁴ Hasrat UMNO walau bagaimanapun terbantut kerana sudah terdapat tiga buah parti tempatan iaitu USNO, BERJAYA dan PBS yang juga merupakan komponen BN. Cadangan supaya UMNO menubuhkan parti di Sabah dipersetujui Tun Ghaffar Baba selaku Timbalan Presiden UMNO yang beranggap sudah sampai masa UMNO menubuhkan cawangan di Sabah.⁴⁵ Kenyataan Ghaffar diperkukuhkan dengan pandangan Tun Dr. Mahathir Mohammad yang menyatakan keperluan UMNO ke Sabah untuk menyekat pengaruh PAS.⁴⁶ Pada 29 Mei 1986, Ghaffar mengumumkan penangguhan kedatangan UMNO ke Sabah bagi membolehkan pelantikan jawatankuasa penaja yang diketuai Mohd Dun Banir diadakan terlebih dahulu. UMNO juga menubuhkan cawangan di Labuan.⁴⁷ Pada 20 Disember 1986, Ghaffar membuat pertemuan dengan seluruh pemimpin Sabah sebelum pengumuman penubuhan UMNO Sabah secara rasmi.⁴⁸

Jika dibandingkan antara PAS dengan UMNO, kedatangan UMNO lebih dialu-alukan terutama majoriti pengundi peribumi Islam daripada USNO manakala kedatangan PAS yang bertapak lebih awal terpaksa berhadapan dengan pelbagai rintangan. Rintangan yang dihadapi PAS ialah identiti PAS adalah sebuah parti Islam manakala dalam meraih sokongan PAS terpaksa berhadapan dengan politik etnik. Berbeza dengan UMNO yang menerima keahlian kepada semua peribumi sama ada Islam dan bukan Islam manakala PAS hanya menerima ahli dalam kalangan bergama Islam.⁴⁹ Selain itu, penggerak UMNO juga mempunyai kemudahan kewangan kerana mendapat sokongan kerajaan manakala PAS sebagai sebuah parti pembangkang menghadapi masalah untuk mengerakkan aktiviti parti. Umumnya kedatangan UMNO ke Sabah lebih diterima terutama pasca PRN Sabah 1994 apabila UMNO (BN) berjaya membentuk kerajaan menyebabkan peranan PAS semakin tidak signifikan dalam konteks negeri Sabah.

Ukuran Keberadaan PAS Sabah Melalui Keputusan Pilihan Raya Umum Sabah 1990, 1994, 1995, 1999, 2004, 2008, 2013 dan PRU 2018

Sekalipun tidak bertanding dalam Pilihan Negeri (PRN) Sabah yang diadakan pada 4-5 Mei 1986, PAS Sabah bertanding di tiga kerusi Parlimen iaitu Kota Belud, Jambongan dan Kimanis dalam PRU 1986 yang diadakan pada 3 Ogos 1986.⁵⁰ Berdasarkan keputusan, ketiga-tiga calon PAS mendapat undi yang memberangsangkan sekalipun baharu beberapa bulan berada di Sabah. Keputusan penuh sebagaimana di Jadual 2.

Jadual 2: Keputusan Pilihan Raya Parlimen PAS Sabah, 1986

Parlimen	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi	Majoriti
Kota Belud	16,586	Maidon Pansai	BN	8,155	3,771
		Yapin Gimpton	BERJAYA	4,384	
		Jamlidi Oleh	PAS	3,629	
		Asmara Mohd Bilin	Bebas	223	
Jambongan	10,426	Metah Asang	BN	7,495	4,738
		Hamzah Abdullah	PAS	2,757	
Kimanis	9,218	Nurnikman Abdullah	BN	5,603	3,643
		A.K. Aliuddin Pg. Mohd Tahir	PAS	1,960	
		Dirih Anjim	BERJAYA	1,535	

Sumber: Laporan Pilihanraya Umum 1986

Berdasarkan penyertaan awal PAS dalam pilihan raya di Sabah, menunjukkan parti itu berjaya bertapak di seluruh Sabah iaitu Parlimen Jambongan mewakili Pantai Timur Sabah, Kimanis di Pantai Barat Selatan dan Kota Belud di Pantai Barat Sabah. Keputusan menunjukkan undi popular PAS hampir menyamai kekuatan parti BERJAYA iaitu 22.14 peratus berbanding 26.75 peratus bagi BERJAYA bagi Parlimen Kota Belud. Di Kimanis, jumlah undi yang diperoleh calon PAS mengatasi calon BERJAYA iaitu 21.54 berbanding 16.87 peratus undi.⁵¹ Kekuatan organisasi PAS Sabah peringkat awal banyak dibantu Dewan Ulama, Muslimat dan Dewan Pemuda.

Menjelang PRU 1990, berlaku pertembungan politik di peringkat nasional yang melibatkan kumpulan Dr. Mahathir dengan kumpulan Tengku Razaliegh Hamzah bagi jawatan Presiden UMNO. Pertembungan kedua tokoh ini membawa kepada pengharaman UMNO oleh mahkamah. Dr. Mahathir kemudian bertindak menubuhkan UMNO Baru manakala Tengku Razaliegh menubuhkan Parti Melayu Semangat 46. Bagi menghadapi PRU 1990, Tengku Razaliegh mengadakan kerjasama dengan parti-parti Melayu seperti PAS, HAMIM, BERJASA di atas platform Angkatan Perpaduan Ummah (APU). Bagi parti-parti politik bukan Melayu, Tengku Razaliegh mengadakan kerjasama dengan DAP dan PBS di Sabah dengan nama Gagasan Rakyat (GR). Berdasarkan perkembangan ini, PAS Sabah tidak meletakkan sebarang calon dalam PRN Sabah 1990 di atas persefahaman antara PAS dengan Semangat 46 serta Gagasan Rakyat. PRN Sabah diadakan lebih awal pada 16 Julai 1990 kerana sudah mencukupi tempoh penggal dengan 48 kerusi dipertandingkan melibatkan calon PBS, BERJAYA, USNO PRS, AKAR, DAP, LDP dan Bebas. Pilihan raya ini memberi kemenangan kepada PBS apabila parti itu berjaya mendapat 34 kerusi manakala 14 kerusi dimenangi USNO. Parti-parti lain tidak berjaya mendapat sebarang kerusi.⁵²

Pada 20-21 Oktober 1990, PRU diadakan. Berdasarkan kecemerlangan PBS dalam PRN sebelum itu serta meningkatkan jumlah kerusi di Dewan Rakyat yang berhadapan dengan GR, Majlis Tertinggi BN menyerahkan 10 kerusi daripada 16 kerusi kepada PBS manakala hanya empat kerusi diserahkan kepada UMNO. Tindakan BN yang menyerahkan sebahagian besar kerusi kepada PBS menjadi senjata makan tuan apabila Pairin membawa keluar PBS daripada BN untuk menyertai GR hanya beberapa hari menjelang hari pengundian. Tindakan Pairin ini berkait rapat dengan janji Tengku Razaliegah yang menjanjikan hala tuju pemerintahan Sabah harus ditentukan oleh penduduk Sabah dan bukannya dari Semenanjung.⁵³

Melalui PRU ini, PAS bertindak meletakkan calon tunggal di Tawau apabila Mohamad bin Hussain, seorang penduduk tempatan dipilih sebagai calon. Setelah keputusan diumumkan, calon PAS telah tewas serta hilang deposit apabila hanya mendapat 426 undi daripada 37,886 undi keseluruhan melalui pertandingan enam penjuror antara PBS, DAP serta tiga calon Bebas lain. Keputusan penuh sebagaimana di Jadual 3.

Jadual 3: Keputusan Pilihan Raya Parlimen Tawau, 1990

Parlimen	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi	Majoriti
Tawau	22,893	Mohamad bin Hussain	PAS	426	6.091
		Yee Lung Fook Geoffrey	PBS	11,595	
		Samson Chin Chee Tsu	DAP	1253	
		Osman Mohamad	Bebas	5504	
		Bandy Pilo	Bebas	3258	
		Ismail Hj Senang	Bebas	731	

Sumber: Laporan Pilihanraya Umum Malaysia 1990

Kegagalan PAS dalam pilihan raya ini adalah manifestasi kepada kegagalan parti untuk meraih sokongan pengundi di Sabah dalam pilihan raya seterusnya. Ini kerana jika dibandingkan dengan PRU 1986, sokongan terhadap PAS jauh lebih memberangsangkan jika dibanding keputusan PRU 1990. Kekalahan PAS disebabkan identiti parti itu yang dianggap sebagai parti Islam manakala ketiga-tiga majoriti kumpulan etnik Sabah tidak memihak kepada parti itu.

Setelah itu PRN Sabah diadakan lebih awal apabila Pairin membubarkan DUN pada tahun 1994 yang sepatutnya berakhir pada tahun 1995. Melalui pilihan raya ini, pertarungan sebenar antara PBS yang memegang tampuk pemerintahan Negeri serta BN yang memegang tampuk kerajaan Persekutuan. Sekalipun begitu, PAS tidak ketinggalan meletakkan tiga calon di Tawau memandangkan pengundi kawasan tersebut adalah majoriti Muslim serta jentera parti yang mempunyai pengalaman melalui PRU 1990. Berdasarkan keputusan, kesemua calon PAS yang bertanding telah tewas serta hilang wang deposit. Calon PAS di Merotai, Mohamad Tingka hanya mendapat

164 undi manakala calon PAS di Sri Tanjung mendapat 197 undi. Di Balung, calon PAS mendapat 79 undi berbanding calon BN yang mendapat 7,370 undi. Keterangan lanjut mengenai keputusan PRN Sabah 1994, lihat Jadual 4.

Jadual 4: Keputusan PRN Sabah, 1994

Tahun	DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
1994	Merotai	13,231	Mohamad bin Tingka	PAS	164
	Sri Tanjung	16,666	Armanus bin Arsad	PAS	197
	Balung	13,016	Ahmad bin Hj Awang @ Madon	PAS	79

Sumber: Laporan Pilihanraya Negeri Sabah 1994, SPR

Jika dihitung keseluruhan jumlah undi yang diperoleh calon PAS dalam pilihan raya ini hampir menyamai jumlah undi yang diperoleh calon PAS di Parlimen Tawau melalui PRU 1990 iaitu hanya memperoleh 440 undi serta peningkatan undi dalam masa empat tahun hanya berjumlah 14 orang. Kekalahan calon PAS disebabkan ketidak upayaan parti keluar daripada kepompong identiti PAS sebagai parti Islam.

Melalui pilihan raya ini juga, PBS masih mengekalkan kemenangan apabila memenangi 25 kerusi daripada 48 kerusi manakala calon BN yang diketuai Dato' Seri Anwar Ibrahim memperoleh 23 kerusi. Walau bagaimanapun selepas pilihan raya, beberapa ADUN PBS termasuk yang memegang jawatan Ahli Majlis Tertinggi parti telah melompat parti menyertai parti dalam gabungan BN atau menubuhkan parti baharu dan menyertai BN. Hal ini menyebabkan kerajaan PBS pimpinan Pairin tumbang serta digantikan dengan UMNO (BN). Keputusan pilihan raya ini juga menamatkan legitimasi Kadazan-dusun dalam politik Sabah.

PRU 1995 diadakan pada 24 April dalam keadaan ekonomi negara berada pada tahap yang baik. Senario ini memberikan kelebihan kepada parti BN berbanding parti pembangkang lain termasuk PAS. Sekalipun begitu, PAS tetap meletakkan calon tunggal iaitu Mohamad bin Tingka di Parlimen Tawau menentang calon BN, DAP, PBS dan Bebas. Setelah keputusan diumumkan, calon PAS hanya mendapat 825 undi daripada 34,309 yang keluar membuang undi berbanding calon BN yang mendapat 20,168 undi. Selain tewas, calon PAS hilang wang pertaruhan. Keterangan lanjut sebagaimana Jadual 5.

Jadual 5: Keputusan Pilihan Raya Parlimen Tawau, Sabah, 1995

Tahun	Parlimen	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi	Majoriti
1995	Tawau	34,309	Mohamad bin Tingka	PAS	825	9,131
			Chua Son Bu	BN	20,168	
			Chee Yau Fah	PBS	11,037	
			Samson Chin Chee Tsu	DAP	1,401	
			Semanis bin Mohd Salleh	Bebas	372	

Sumber: Laporan Pilihanraya Parlimen Malaysia 1995.

Sekalipun calon PAS tewas dalam pilihan raya ini, berlaku peningkatan jumlah undi berbanding PRU 1990. Kekalahan PAS berlaku kerana di peringkat nasional berlaku gandingan mantap antara Dr. Mahathir dengan Anwar yang mengetuai jentera UMNO dan BN. Sementara itu politik pembangunan yang dibawa BN selepas PRU DUN Sabah 1994 berjaya menaikkan imej parti itu dalam kalangan pengundi Sabah. Sebaliknya PAS yang bertanding sendirian tanpa mengadakan *tahaluf siasi* dengan mana-mana parti politik tewas serta hilang wang deposit. Sekalipun tewas, gerakan politik PAS Sabah tetap wujud dengan memberikan keutamaan kepada gerak kerja dakwah dan pendidikan Islam.

Pada tahun 1998, berlaku krisis politik antara Dr. Mahathir serta Anwar. Krisis ini akhirnya membawa kepada pemecatan Anwar daripada kesemua jawatan dalam parti serta kerajaan pada 2 September 1998. Anwar kemudian dibicarakan dan dijatuhi hukuman penjara di atas tuduhan penyalahgunaan kuasa. Sepanjang di penjara, isterinya Datin Seri Wan Azizah binti Wan Ismail menubuhkan Parti Keadilan Nasional (KeADILan) pada 4 April 1999 yang kemudian bergabung dengan PAS dan DAP di bawah lambang Barisan Alternatif (BA) bagi menghadapi PRU 1999. Di Semenanjung, sambutan terhadap BA begitu memberangsangkan terutama di kawasan majoriti pengundi Melayu seperti Kelantan, Terengganu dan Kedah. Di Sabah, keadaan berbeza kerana majoriti pengundi peribumi bukan Islam serta Cina masih memberi undi kepada BN. Justeru melalui PRU yang diadakan pada 12-13 Mac 1999, menyaksikan BN berjaya memenangi 31 kerusi daripada 48 kerusi DUN yang dipertandingkan manakala PBS hanya berjaya memenangi 17 kerusi.

Selain BN, PBS, Parti Barisan Rakyat Sabah Bersekutu (Bersekutu), Parti Demokratik Setiasahati Kuasa Rakyat Sabah (Setia) dan Bebas, PAS mempertaruhkan enam calon di DUN Tempasuk, Likas, Sekong, Sukau, Merotai dan Kalabakan. Bagi kerusi Parlimen, PAS meletakkan tiga calon di Labuan, Kota Belud dan Gaya. Berdasarkan keputusan, kesemua calon sama ada di peringkat DUN atau Parlimen, kesemuanya telah tewas serta hilang

wang deposit. Keterangan lanjut sebagaimana di Jadual 6.

Jadual 6: Keputusan Pilihan Raya Umum Sabah, 1999

Tahun	Kerusi Parlimen/ DUN	Jumlah Pengundi (Voter Turnout)	Calon	Parti	Undi
1999 DUN	Tempasuk	9,927	Aminuddin Aling	PAS	239
	Likas	17,717	Yahya Kassim	PAS	200
	Sekong	7,130	Hamzah Abdullah	PAS	121
	Sukau	6,697	Ridwan Baharun	PAS	126
	Merotai	12,723	Abdul Rahman Ahmad	PAS	373
	Kalabakan	9,288	Abdul Wahid Yemang	PAS	293
1999 Parlimen	Labuan	14,159	Asbullah bin Mohd Salleh	PAS	1,318
	Kota Belud	29,070	Datu Bandira bin Datu Alang	PAS	1,515
	Gaya	27,405	Hamzah Abdullah	PAS	729

Sumber: Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1999 dan Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah Yang Kesembilan 1999

Sekalipun PAS berjaya mengekalkan pemerintahan di Kelantan serta menguasai Terengganu, penguasaan PAS di Sabah sangat tidak memberangsangkan. Hal ini berkait rapat dengan hala tuju PAS Sabah yang mengharapkan pengundi Islam manakala manakala pengundi bukan Islam serta Cina agak jauh dengan PAS.

Pada 31 Oktober 2003, Dr. Mahathir meletakkan jawatan sebagai Perdana Menteri manakala Tun Abdullah Ahmad Badawi mengambil alih jawatan Perdana Menteri Malaysia. Pelantikan Abdullah dengan imej kesederhanaan Islam berjaya memberikan kemenangan besar BN dalam PRU 2004 yang berlangsung pada 21 Mac. Di Sabah, PAS meletakkan calon di Parlimen Labuan melalui calonnya Matusin Abdul Rahman. Berdasarkan keputusan, jumlah undi yang diperoleh calon PAS agak memberangsangkan iaitu sebanyak 3,180 undi manakala calon BN mendapat 11,087 undi. Jumlah undi yang diperoleh calon PAS berkait rapat dengan kerjasama parti dengan PKR serta kedudukan Labuan sebagai Wilayah Persekutuan yang kurang terikat dengan isu-isu kenegerian. Bagi kerusi DUN, PAS meletakkan calon di Tempasuk, Usukan, Sukau, Merotai dan Sebatik. Di Tempasuk, calon PAS, Dr. Datu Bandira Datu Alang memperoleh undi paling sedikit iaitu 426 undi. Di Usukan, nasib yang sama menimpa calon PAS iaitu Norbin bin Aloah mendapat undi sebanyak 413 undi daripada 11,018 pengundi yang keluar mengundi. Di Sukau, buat pertama kali jumlah undi yang diperoleh calon PAS melebihi 1000 undi bagi apabila berjaya mendapat 1,028 undi tetapi tidak berjaya menyaingi calon BN yang memperoleh 3,678 undi. Di Merotai, jumlah undi calon PAS juga mencatatkan peningkatan apabila berjaya memperoleh 1,039 undi tetapi

masih jauh berbanding calon BN yang mendapat 5,344 undi. Di Sebatik, calon PAS hanya mendapat 452 undi berbanding calon BN yang mendapat 4,708 undi. Keputusan penuh pilihan raya sebagaimana Jadual 7.

Jadual 7: Keputusan Pilihan Raya Umum Sabah, 2004

Tahun	Kerusi Parlimen/ DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
DUN	Tempasuk	10,650	Datu Bandira bin Datu Alang	PAS	426
	Usukan	11,018	Nordin bin Aloh	PAS	413
	Sukau	4,798	Awang @ Pg. Roslan	PAS	1,028
	Merotai	7,892	Usman bin Madeaming	PAS	1,039
	Sebatik	5,781	Abdul Wahid bin Yemang	PAS	452
Parlimen	Labuan	14,761	Matusin bin Abdul Rahman	PAS	3,186

Sumber: Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 2004

Sekalipun berlaku peningkatan undi yang diperoleh calon PAS, kesemua mereka tewas serta hilang wang pertaruhan. Kekalahan PAS ini berkait rapat dengan tiada kombinasi erat antara penggerak parti dengan parti lain dalam PKR dan DAP. Ini kerana identiti PAS sebagai parti Islam menjarakkan kerjasama terutama pendokong bukan Islam dalam parti gabungan. Sekalipun begitu, kerjasama dalam BA juga longgar apabila terdapat pertandingan tiga penjurua dalam DUN atau Parlimen.

Menjelang PRU 2008 iaitu pada 1 April 2008, Pakatan Rakyat (PR) ditubuhkan bagi menggerakkan kerjasama antara PAS, PKR dan DAP dalam usaha menghadapi BN. Justeru PRU ke-12 berlangsung dalam keadaan PAS mengadakan *tahaluf siasi* dengan parti politik bukan Islam terutama DAP serta pendokong bukan Islam dalam PKR. Dalam pilihan raya ini, PAS bertanding di Parlimen Labuan serta dua kerusi DUN. Di Labuan, percubaan calon PAS iaitu Matusin Abdul Rahman untuk memenangi pilihan raya masih gagal apabila beliau hanya mendapat 1,106 undi berbanding calon BN yang mendapat 10,471 undi. Jika dibandingkan melalui PRU 2004, undi PAS di Parlimen Labuan jauh merosot kerana dalam PRU 2004, jumlah undi yang diperoleh calon PAS ialah sebanyak 3,186 undi. Senario yang sama juga menimpa calon PAS di peringkat DUN apabila calon PAS di Sukau mendapat 76 undi manakala di Merotai calon PAS hanya mendapat 931 undi menyebabkan kedua-dua calon tewas serta hilang wang deposit. Jika dilihat secara keseluruhan undi yang diperoleh antara PKR, PAS dan BN, PKR berjaya mendapat 138,995 undi manakala PAS hanya 1,007 undi keseluruhan. BN pula berjaya mendapat 327,270 undi daripada 526,968 undi keseluruhan. Ini bermaksud pengundi Sabah secara beransur-ansur menerima calon PKR di samping mengekalkan calon UMNO. Berbeza dengan PAS, undi yang diterima menunjukkan parti itu masih belum diterima pengundi. Ini kerana PKR menggunakan pelbagai strategi termasuk meletakkan calon daripada komuniti Cina dan peribumi bukan Islam manakala

PAS hanya terhad kepada calon yang beragama Islam. Keterangan lanjut keputusan PRU Sabah 2008, lihat Jadual 8.

Jadual 8: Keputusan Pilihan Raya DUN Sabah, 2008

Tahun	Parlimen/ DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
2008	Sukau	4,798	Imran bin Ibrahim	PAS	76
	Merotai	7,892	Mohamad bin Tingka	PAS	931

Sumber: Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 2008

Antara faktor yang menyebabkan calon PAS tidak diterima pengundi dalam pilihan raya ini ialah isu yang dibawa penceramah PAS terutama daripada Semenanjung kadangkala tidak bersesuaian dengan kehendak dan inspirasi penduduk tempatan di Sabah. Bagi pengundi, soal pelaksanaan undang-undang Islam (hudud) bukanlah isu utama sebaliknya isu-isu segera seperti peluang pekerjaan, kedudukan pendatang haram, perumahan, penyalahgunaan kuasa pemimpin serta hak negeri dalam Persekutuan. Sebaliknya bagi PAS, isu ini adalah diberikan keutamaan serta sehati dengan identiti PAS sebagai parti Islam.

Dalam pada itu PRU ke-13 diadakan pada 5 Mei 2013 setelah kepimpinan negara di ambil alih Dato' Seri Mohd Najib pada 3 April 2009. Bagi menghadapi pilihan raya, PAS Sabah meletakkan tiga orang calon bagi kerusi Parlimen serta sembilan bagi kerusi DUN. Berdasarkan keputusan, keberadaan PKR lebih menyerlah apabila tujuh calonnya berjaya memenangi kerusi DUN Matunggong, Inanam, Kadamaian, Tamparuli, Api-Api, Moyog dan Klias. Bagi kerusi Parlimen, PKR berjaya memecahkan kebuntuan apabila berjaya memenangi kerusi pertama di Parlimen Penampang melalui calonnya Ignatius Dorell Leiking yang mendapat 22,598 undi berbanding calon BN (UPKO) Bernard Dompok yang hanya mendapat 12,382 undi. Kemenangan sulung PKR dalam PRU ini menggambarkan PKR mula diterima pengundi menyusuli DAP dan UMNO di atas sifat dinamik dan pragmatis dalam usaha meraih undi. PKR juga meletakkan calon daripada pelbagai kaum manakala isu yang diperjuang bersifat lokal dan nasional serta kombinasi pelbagai kaum. Berbeza dengan calon PAS di Labuan apabila calonnya Hadnan Mohamad hanya mendapat sebanyak 386 undi berbanding calon PKR yang mendapat 6000 undi. Sekalipun begitu, pencapaian PAS di kerusi Parlimen Batu Sapi menunjukkan peningkatan undi memberangsangkan sekalipun belum cukup untuk menewaskan pihak lawan apabila calon PAS, Hamzah bin Abdullah memperoleh 9,287 undi berbanding calon BN mendapat 13,085 undi. Di Kalabakan, calon PAS iaitu Usman Madeaming mendapat 8,904 undi manakala calon BN (UMNO) memperoleh 23,125 undi. Keterangan lanjut keputusan calon PAS dalam PRU 2013 di Sabah sebagaimana Jadual 9.

Jadual 9: Keputusan Pilihan Raya Parlimen PAS Sabah 2013

Tahun	DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
2013	Labuan	19,377	Hadnan Mohamad	PAS	386
	Batu Sapi	23,400	Hamzah Abdullah	PAS	9,287
	Kalabakan	36,230	Usman Madeaming	PAS	8,904

Sumber: Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 2013

Berdasarkan sokongan dalam pilihan raya Parlimen semenjak 1986 sehingga 2013, PRU ke-13 mencatatkan sokongan terbanyak apabila dua dari tiga calon PAS tidak hilang deposit manakala jumlah undi yang diperoleh berjumlah hampir 10 ribu. Kekalahan calon PAS di Labuan berpunca daripada pertandingan dua penjurua yang mana PKR juga meletakkan calon. Jika jumlah undi calon PAS dan PKR dicampur, berjumlah 6386 undi yang membolehkan memberikan saingan sengit kepada BN. Kejayaan ini juga disebabkan sikap PAS yang melonggarkan identiti parti dari konsep negara Islam kepada negara kebajikan.

Bagi kerusi DUN, calon PAS di Pitas iaitu Dausieh Queck mendapat 976 undi serta hilang wang deposit. Di Tempasuk, Laiman Iking memperoleh 3,285 undi. Di Tanjung Aru, Hamid Ismail mendapat 5,409 undi iaitu undi tertinggi dalam kalangan calon PAS yang bertanding di peringkat DUN. Di Sukau dan Kunak, Ahdah Sulaiman dan Kasan Karate masing-masing mendapat undi 1,432 undi dan 1,002 undi yang menyebabkan hilang deposit. Di DUN Bugaya, Hassan Tudai hanya mendapat 702 undi yang menyebabkan hilang deposit. Sementara itu di DUN Merotai, Ahmad Dullah berjaya memperoleh 3,957 undi. Sekalipun tidak mencapai kemenangan, terdapat peningkatan jumlah undi yang mendadak berbanding pilihan raya sebelum. Di Tanjung Batu, Fatmawaty Mohd Yusuf mendapat 3,228 undi manakala di DUN Sebatik, Daud Jalaudin mendapat 1,344 undi.⁵⁴

Jadual 10: Keputusan Pilihan Raya DUN Sabah 2013

Tahun	DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
2013	Pitas	11,762	Dausieh Queck	PAS	976
	Tempasuk	14,222	Laiman Iking	PAS	3,285
	Tanjung Aru	17,052	Hamid Ismail	PAS	5,409
	Sukau	7,825	Ahdah Sulaiman	PAS	1,432
	Kunak	9,106	Kasan Karate	PAS	1,002
	Bugaya	11,968	Hassan Tudai	PAS	702
	Merotai	14,162	Ahmad Dullah	PAS	3,957
	Tanjung Batu	14,374	Fatmawaty Mohd Yusuf	PAS	3,228
	Sebatik	7,616	Daud Jalaudin	PAS	1,344

Sumber: Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 2013

Sekalipun kesemua calon PAS tewas dalam kesemua kerusi yang dipertandingkan sama ada peringkat DUN atau Parlimen, namun terdapat peningkatan jumlah undi yang ketara berbanding pilihan raya sebelum serta separuh calon tidak hilang deposit. Peningkatan ini berkait rapat dengan penambahan kawasan PAS kepada 16 kawasan iaitu Tawau, Sandakan, Kota Belud, Putatan, Keningau, Kinabatangan, Sepanggar, Batu Sapi, Kalabakan, Beaufort, Kudat, Silam, Semporna, Beluran, Libaran dan Tuaran.⁵⁵

Menjelang PRU 2018, keberadaan PAS Sabah tergugat ekoran pengasas PAS Sabah iaitu Hamzah bin Abdullah telah meninggalkan parti untuk bersama-sama dengan Parti Amanah Negara (Amanah) yang diketuai oleh Mohamad Sabu.⁵⁶ Keberadaan PAS dalam PR terubuh ekoran penubuhan Pakatan Harapan (PH) oleh PKR, DAP, Amanah dan Parti Peribumi Bersatu (Peribumi) yang berusaha menyaingi BN di bawah kepimpinan Mohd Najib dan Musa Aman selaku Ketua Menteri Sabah.

Berdasarkan keputusan, sekalipun PAS berjaya menguasai Terengganu serta mempertahankan Kelantan namun keberadaan PAS di Sabah adalah dalam zon *status quo* apabila parti itu bertindak bertanding bersendirian tanpa mengadakan persepakatan dengan parti-parti yang dominan. Keberadaan PAS dalam Gagasan Sejahtera (GS) tidak banyak membantu parti itu dalam meraih sokongan politik. Berlakunya pertandingan tiga hingga lima penjurong antara parti politik sama ada peringkat DUN atau Parlimen juga menyukarkan PAS untuk memperoleh kemenangan. Sekalipun begitu, PAS meletakkan calon di lapan kerusi Parlimen serta 18 kerusi DUN. Jumlah calon PAS yang bertanding adalah yang teramai semenjak parti ini ditubuhkan pada tahun 1986. Berdasarkan keputusan, jumlah undi yang diperolehi calon PAS sebagaimana Jadual 11:

Jadual 11: Keputusan Pilihan Raya Sabah, 2018

Tahun	Kerusi Parlimen/ DUN	Jumlah Pengundi (<i>Voter Turnout</i>)	Calon	Parti	Undi
Parlimen	Tuaran	44,834	Mohd Aminuddin Aling	PAS	1,357
	Kota Belud	47,565	Laiman Ikin	PAS	1,410
	Putatan	31,865	Zulzaim Hilmi Abidin	PAS	2,434
	Batu Sapi	24,029	Norsah Bongsu	PAS	948
	Silam	44,294	Ramli Pataruddin	PAS	1,431
	Tawau	43,861	Mohamad Husain	PAS	2,518
	Kalabakan	38,041	Norbin Aloh	PAS	2,813
	Semporna	34,613	Abdul Nasir Abd Raup	PAS	384

DUN	Tanjong Kapor	17,242	Aliasgar bin Omolong	PAS	617
	Pitas	13,095	Dausieh binti Queeck @ Paraman	PAS	262
	Tempasuk	15,726	Mustaqim bin Aling	PAS	521
	Kadamaian	14,712	Satail bin Manjungkat	PAS	129
	Usukan	17,138	Adzmin bin Awang	PAS	355
	Karambunai	26,658	Aspar Oyet @ Akbar	PAS	1,696
	Tanjong Aru	17,871	Hamid Ismail	PAS	1,379
	Sekong	12,304	Sahar Abdul Majid	PAS	366
	Karamunting	11,724	Norsah Bongsu	PAS	677
	Kuamut	14,093	Jumaidin Lakalla	PAS	330
	Kunak	10,413	Kasman Karate	PAS	492
	Sulabayan	9,868	Abdul Nasir Ab Raup	PAS	139
	Bugaya	14,224	Mahamod Sarahil	PAS	144
	Balung	10,669	Amboase Ramano	PAS	428
	Apas	13,841	Daud Jalaluddin	PAS	487
	Merotai	15,263	Ahmad Dullah	PAS	1,209
	Tanjong Batu	17,335	Usman Madeaming	PAS	1,506
Sebatik	5,394	Roslan Ramli	PAS	504	

Sumber: Keputusan Pilihan Raya Umum 2018

Berdasarkan keputusan pilihan raya di atas, kesemua calon PAS yang bertanding sama ada kerusi DUN atau Parlimen telah tewas serta hilang wang pertaruhan kerana tidak mendapat satu perlatan undi daripada keseluruhan mereka yang keluar mengundi serta undi yang diperolehi di bawah enam peratus. Dalam pada itu calon PAS di Semporna paling kurang mendapat undi iaitu hanya 0.8 peratus apabila hanya memperoleh 384 undi daripada 34,613 pengundi yang keluar membuang undi. Kekalahan PAS di kawasan ini tidak menghairankan kerana calon PAS berhadapan dengan tokoh nasional yang dikenali ramai iaitu Shafie Apdal dari PWS yang mendapat 26,809 undi. Dalam pada itu calon PAS Putatan yang paling banyak mendapat undi iaitu 2,434 undi iaitu 5.9 peratus daripada 31,865 pengundi yang keluar mengundi. Lebih menarik bagi calon PAS Batu Sapi, apabila berhadapan dengan bekas pengasas PAS Sabah iaitu Hamzah Abdullah yang bertanding di atas tiket Parti Amanah namun kedua-dua mereka tewas kepada calon PWS iaitu Liew Vui Keong. Keadaan yang sama dihadapi calon PAS di 18 kerusi DUN apabila kesemua mereka bukan sahaja tewas tetapi juga hilang wang deposit. Keadaan yang sama berlaku apabila undi yang diperolehi sekitar 6 peratus iaitu undi tertinggi yang diperolehi sebanyak 6.6 peratus di DUN Sebatik manakala yang terendah adalah 0.7 peratus di DUN Bugaya apabila calon hanya mendapat 144 undi daripada 14,224 keseluruhan yang keluar mengundi. Keputusan pilihan raya ini menunjukkan betapa *tahaluf siasi* adalah penting dalam mana-mana pilihan raya di Malaysia. Sekalipun PAS meletakkan calon dalam kawasan yang majoriti penduduk Muslim, namun masih tidak berjaya menyaingi calon BN, PH serta PWS.⁵⁷

Jika disoroti keberadaan PAS Sabah serta penglibatan PAS dalam pilihan raya bermula 1986 sehingga 2018, PAS tidak pernah memenangi sebarang kerusi pilihan raya sama ada kerusi DUN atau Parlimen berbanding parti lain dari Semenanjung seperti DAP, UMNO dan PKR. Faktor-faktor kegagalan PAS di Sabah disimpulkan sebagaimana Jadual 12.

Jadual 12: Faktor Kepada Kegagalan Parti PAS di Sabah, 1986-2018

No.	Elemen	Isu	Kesan Politik
1	Karakter Kepimpinan (Politik identiti)	Keperibadian yang mirip kepada ustaz serta tuan guru, berkopiah serta berjubah, berhijab, berkomunikasi ciri-ciri Islamik.	Tidak menarik minat majoriti pengundi terutama pengundi bukan Islam seperti Cina dan peribumi bukan Islam yang menganggap PAS adalah parti untuk orang Islam
2	Corak dan pendekatan (Politik identiti)	Terdapat penceramah parti yang bercakap soal mewujudkan sebuah negara Islam, hudud dan sebagainya.	Tidak bersesuaian dengan keadaan masa dan tempat di negeri Sabah yang menarik sokongan pengundi
3	Tindakan politik (Politik identiti)	PAS Sabah tidak mewujudkan <i>Master Plan</i> yang jelas serta difahami semua pengundi terutama hala tuju jangka pendek dan jangka panjang di peringkat Negeri dan Nasional	Pengundi berpihak kepada parti lain yang lebih jelas hala tuju seperti UMNO (BN) serta Parti Warisan Sabah
4	Institusi atau simbol (Politik identiti)	Tidak ada institusi yang boleh dijadikan simbol penyatuan seperti Pusat Kebudayaan Kadazan Dusun (KDCA) bagi Parti PBS, USIA (Pertubuhan Islam Seluruh Sabah) bagi USNO/UMNO.	Pusat gerakan atau simbol kepada gerakan haraki PAS tertumpu pada Markaz-Markaz cawangan serta ruang bilik yang disewa.
5	Ketandusan pemimpin lokal	Pemimpin yang boleh diketengahkan dalam kalangan masyarakat pelbagai kaum seperti Tun Datu Mustapha (USNO), Tun Fuad Stephens (UNKO), Joseph Pairin Kitingan (PBS) serta beberapa yang lain.	Kebergantungan kepada tenaga luar terutama dari Semenanjung secara berterusan membantutkan kesinambungan kepimpinan pelapis dari rakyat Sabah sendiri.
6	Respon politik semasa	Kurang mengenegahkan isu-isu lokal sebaliknya tertumpu kepada Kelantan serta isu nasional. Pemimpin PAS Sabah lambat tampil ketengah masyarakat untuk menangani setiap isu kerana kekangan dana.	Kurang menarik minat pengundi terutama kumpulan B40 terutama wanita dan anak muda.

7	Keahlian dan cawangan	Kepimpinan PAS Pusat dan Negeri seolah tidak ambil tahu perkembangan PAS di setiap kawasan dan cawangan.	Tidak berlaku pertambahan keahlian yang ketara yang menyebabkan PAS kekurangan pendokong akar umbi.
8	Dewan Himpunan PAS	Organisasi parti yang menghimpunkan penyokong bukan Islam tidak berfungsi dengan baik sebagaimana Dewan Himpunan PAS di Semenanjung.	Tidak berjaya menarik minat hampir separuh pengundi di Sabah yang bukan beragama Islam serta memberikan perspektif baharu kepada pengundi iaitu PAS bukannya parti eskترم, dinamik serta menjunjung tinggi prinsip demokrasi.
9	Dinamika politik	Masih berpegang kepada prinsip asas parti-parti sebagai medan dakwah, bukan bermatlamatkan kemenangan dalam pilihan raya semata-mata	Membantutkan kemenangan kerana parti perlu berubah mengikut masa (dinamik)- perpecahan –lahir Parti Amanah Negara (PAN)
10	<i>Tahaluf siyasi</i>	PAS memerlukan rakan dalam politik termasuk parti politik bukan Islam	PAS sukar mencapai kemenangan kerana kemenangan parti politik di Malaysia berasaskan konsep gabungan seperti Pakatan Harapan, Barisan Nasional dan sebagainya.

Berdasarkan keterangan melalui Jadual 12 di atas, jelas keberadaan PAS di Sabah lebih bersifat politik identiti yang menonjolkan Islam sebagai ideologi serta tidak berubah untuk lebih pragmatik mengikut kehendak majoriti pengundi sedangkan politik Sabah lebih berlatar belakangkan politik etnik sebagaimana yang disebutkan Bagang dan Puyok. Oleh kerana tidak berlaku perubahan menyebabkan dinamika politik PAS juga menjadi terhad. Salah satu dinamika politik yang penting ialah karakter kepimpinan. Sebagaimana yang disebutkan Max Weber bahawa model kepimpinan autoriti terbahagi kepada tiga iaitu perundangan, tradisi dan karismatik. Sementara itu karismatik bermaksud kebolehan seseorang secara semula jadi untuk memiliki keupayaan kepimpinan secara luar biasa.⁵⁸ Jika dibandingkan kepada majoriti pemimpin serta pendokong PAS Sabah, elemen karismatik seperti ketokohan individu, idea yang dibawa serta tindakan yang diambil adalah kurang menyerlah kerana keterikatan kepada politik identiti Islam. Begitu juga bagi setiap tindakan politik terutama dalam memperkasakan parti seperti penambahan ahli terutama pengundi bukan Islam iaitu peribumi bukan Islam serta pengundi Cina yang majoriti di kawasan perbandaran. Begitu juga isu-isu yang dibawa mirip kepada mengenengahkan ideologi PAS berbanding responsif terhadap kehendak majoriti pengundi. Selain itu tindakan PAS yang tidak mengadakan permuafakatan politik (*tahaluf siyasi*) secara konsisten dengan beberapa buah parti politik dominan di Sabah terutama PRU ke-14 menyebabkan parti ini terpinggir. Apatah lagi dalam pilihan raya tersebut, politik etnik semakin

mendapat tempat yang banyak berlegar tentang kepentingan Sabah dalam konteks Persekutuan Malaysia.

Kesimpulan

Berbanding parti dari Semenanjung Malaysia yang bertapak di Sabah seperti DAP, UMNO dan PKR, pencapaian PAS Sabah dalam pilihan raya semenjak 1986 sehingga 2018 menunjukkan parti ini tidak mendapat sambutan majoriti pengundi di Sabah. Hal ini terbukti apabila parti tidak pernah memenangi sebarang kerusi yang dipertandingkan sama ada di peringkat DUN atau Parlimen sekalipun telah bertapak di negeri itu melebihi 30 tahun. Usaha PAS Sabah untuk memenangi sebarang kerusi apatah lagi memenangi majoriti kerusi DUN untuk membentuk kerajaan Negeri dilihat semakin sukar kerana PAS masih mengekalkan politik identiti iaitu mempertahankan prinsip fundamental yang berimejkan Melayu-Islam sedangkan dalam meraih undi sifat dinamik dan pragmatis yang mengikut kehendak majoriti pengundi adalah penting. Sebaliknya dalam konteks pengundi Sabah yang berbilang kaum dan agama menjadi sebab utama kepada penolakan majoriti pengundi terhadap PAS. Kekalahan berterusan PAS Sabah disebabkan kesukaran parti menarik undi ketiga-tiga blok komposisi kaum di Sabah yang terikat kepada politik etnik iaitu etnik peribumi Muslim, peribumi bukan Muslim dan Cina. Kegagalan PAS meneruskan kerjasama dengan pelbagai parti dominan lain (*tahaluf siyasi*) terutama kepada parti politik yang bersifat lokal seperti PWS mengendurkan tarikan pengundi terhadap PAS. Selain itu, isu dalaman dan luaran parti seperti karakter kepimpinan, dinamika politik, corak dan pendekatan, tindakan politik, institusi atau simbol, barisan kepimpinan lokal, respon terhadap politik semasa, keahlian dan cawangan serta peranan Dewan Himpunan Penyokong PAS perlu diberi perhatian jika PAS berhasrat mencapai kemenangan dalam pilihan raya berikutnya.

Nota Akhir

1. Perlembagaan Parti PAS, 1993.
2. Sabihah, *Pembangunan Politik Sabah: Suatu Penelusuran Sejarah*, 2008.
3. Hamdan, *Politik Sabah: Usno dan Berjaya*, 2015.
4. Bagang dan Puyok, *Sabah the End of BN and Start of a New Order?* 2019.
5. Ratnam, *Paham Perkauman dan Proses Politik di Malaysia*, 1969.
6. Chin, *Sabah and Sarawak in the 14th General Election 2018 (GE14): Local Factors and State Nationalism*, 2018.
7. Loh, *Modernisation, Cultural and Counter-Hegemony: The Kadazans of Sabah in the 1980s*, 1992.

8. Loh, *Ethnic diversity and the nation state: from centralization in the age of nationalism to decentralization amidst globalization*, 2017.
9. Puyok, *What Issues Matter to Local Voters, and Why?: Electoral Politics in Ranau, Sabah*, 2018.
10. Joko, Othman, Damit dan Gulasan, “Sentimen Primodial Dan Kesedaran Politik Dalam Pembangunan Politik Sabah: Penelitian Terhadap PRU-14”, 2018.
11. Syakir. “Pemikiran Tahaluf Siyasi Parti Islam Se-Malaysia (PAS) dan Implikasinya Terhadap Pembangunan Negara”, 2016.
12. Radzi, Awang, Ahmad dan Sakke, “Penyertaan Parti Islam Se-Malaysia (PAS) Dalam Pilihan Raya Umum 14 di Sabah: Penelitian Ke Atas Pola Pengundian, Pendekatan Berkempen Dan Persepsi Masyarakat”, 2018.
13. Nadzri dan Faizal, “Pilihan Raya Dalam Politik Kelantan 1990-2013: Antara Parti, Pemimpin dan Isu”, 2016.
14. Mohammad Agus, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, 1992.
15. Asmady dan Suzalie, “Kelangsungan Dominasi Barisan Nasional di Sabah Dalam Pilihan Raya Umum ke-13, 2014; Mohd Hamdan dan Mahat, “Pilihan Raya Umum Malaysia Ke-13: Faktor-Faktor Penentuan Kemenangan Di Sabah”, 2014
16. Akomodasi diterjemahkan dalam konteks perkongsian kuasa dalam kalangan elit politiknya yang dilakukan sama ada pembentukan pakatan besar yang bertujuan menjamin pembabitan setiap segmen masyarakat dalam proses membuat keputusan bersama atau akomodasi diadakan bagi tujuan pembentukan kerajaan secara sah sekalipun dengan majoriti mudah. Lijphart, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, 1977.
17. Nadzri, “Pilihan Raya dan Politik Malaysia Pasca PRU 2018: Persaingan, Dinamik dan Implikasi”, 2020.
18. Hamdan dan Syahrin, *The United Malays National Organisation (UMNO) in Sabah, East Malaysia: An Overview 1990-1994*, 2017.
19. Nadzri dan Jamaie, “Politik, Pengundi Dan Faktor Melayu/ Bumiputera: Analisis Terhadap Kegagalan Barisan Nasional Dalam PRU 2018”, 2018.
20. Mohd Ariff Asyurul dan Sity, “Manifesto Barisan Nasional dan Kejatuhan *Najibnomics* dalam Pilihan Raya Umum Ke-14”, 2018.
21. Wan Hassan, Sakke, Aman Setia dan Peter, “Pilihan Raya Umum Ke-14 dan Tumbangnya Barisan Nasional (BN) di Parlimen Silam, 2018; Ramli, Nordin, Wan Shawaluddin, Marja Azlima dan Adi, “Peranan Belia Dan PRU14 Di Sabah: Kajian Kes Di P188 Silam, 2018.
22. Vellymalay dan Ponniah, “Tsunami India Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14: Peralihan Sokongan Daripada Politik Etnik Kepada Politik Multietnik”, 2018.

23. Govindasamy dan Meng, "GE 14: The Urban Voting Pattern in P172 Kota Kinabalu and P186 Sandakan, Sabah", 2018.
24. Muhammad Febriansyah dan Sharifah Nursyahidah, "Parti-Parti Politik Kiri Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14", 2018.
25. Chin, *Malaysia: the 2020 putsch for Malay Islam supremacy*, 2020.
26. Collingwood, "*The Idea of History* (Terj.), 1985.
27. Gottschalk, *Understanding History: A Primer of Historical Method* (Terj.), 1975.
28. "Kebun Ubi na' tubuhkan PAS Singapura", *Berita Harian*, 3 Oktober 1958, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised. [28 April 2020].
29. "Kejayaan di-puji", *Berita Harian*, 24 Jun 1958, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020]. PAS Singapura, *Berita Harian*, 6 Februari 1959, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
30. "Chawangan PAS", *Berita Harian*, 12 Julai 1960, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised. [28 April 2020].
31. "PAS Hendak Bertapak Di-Daerah Malaysia", *Berita Harian*, 30 Disember 1961, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
32. "PAS Ada Chawangan-Nya Di-Sabah-Bakar Hamzah", *Berita Harian*, 17 November 1964, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
33. "Chawangan PAS Sabah di-sangkal, Berita Harian, 28 November 1964, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
34. "Dlm P-Raya: Ramalan MB", *Berita Harian*, 27 Januari 1965, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
35. "Parti Islam Sabah: Sambutan Setiausaha Agung PAS", *Berita Harian*, 31 Disember 1964, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
36. "Ra'ayat Kelantan di-pelawa supaya hijrah ka-Sabah", *Berita Harian*, 8 Mei 1969, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
37. "PAS may set up branches in Sabah", *Berita Harian*, 24 Mac 1981, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/> Digitised [28 April 2020].
38. Badan Perhubungan PAS Negeri Sabah, <https://pasabah.wordpress.com/about/> [10 Julai 2015].
39. Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah, 1985: Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah, 1986.
40. "PAS setting up Sabah branch to contest polls", *The Straits Times*, 17 April 1986.
41. Alias, No. 35, Kg. Juaseh Seberang, Kuala Pilah, Negeri Sembilan,

- temu bual melalui telefon/email pada 18 Julai 2015.
42. Badan Perhubungan PAS Negeri Sabah, <https://pasabah.wordpress.com/about/> [10 Julai 2015].
 43. Abdul Halim, Kg. Bechah Kura, Peringat, Kota Bharu, Kelantan, temu bual pada 19 Julai 2015.
 44. Hamdan dan Syahrin, "The United Malays National Organisation (UMNO) in Sabah, East Malaysia: An Overview 1990-1994, 2017.
 45. "Ghaffar: Umno boleh berkerjasama dengan PBS", *Berita Harian*, 20 Disember 1986; "Usno, Berjaya bersiap tubuh Umno Sabah", *Berita Harian*, 19 Mei 1986.
 46. "Umno move to Sabah Spurred by PAS threat", *The Straits Times*, 24 December 1986.
 47. "UMNO tangguh kembang sayap di Sabah", *The Straits Times*, 29 Mei 1986.
 48. "Ghaffar to explain Umno's move to Sabah", *The Straits Times*, 10 December 1986.
 49. "Umno open to all bumiputeras in Sabah", *The Straits Times*, 20 Oktober 1990.
 50. "PAS ke Sabah", *Berita Harian*, 31 Julai 1986.
 51. Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 1986.
 52. Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah, 1990.
 53. Hamdan, *Politik Sabah: Usno dan Berjaya*, 2015.
 54. Keputusan Pilihan Raya Umum Sabah 2013, <http://www.resultpru13.spr.gov.my> [10 Oktober 2017].
 55. Badan Perhubungan PAS Negeri Sabah, <https://pasabah.wordpress.com/about/> [10 Julai 2015].
 56. Hamzah bin Abdullah adalah pengasas PAS Sabah serta pernah memegang jawatan Yang Dipertua PAS Negeri. Pejabat Agung Parti Amanah Negara, <http://amanah.org.my> [10 Oktober 2017].
 57. Keputusan Pilihan Raya Umum 2018, <https://election.thestar.com.my/sabah.html> [1 Disember 2019].
 58. Weber, *On Charisma and Institution Building*, 1968.

Rujukan

- Asmadi Hassan, Rohayati Paidi & Muhammad Danial Azman. 2019. "Jepun Vs Malaysia: Strategi Kempen Pilihan Raya Umum 2017 dan 2018", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 46 (1), 172-195.
- Asmady Idris & Suzalie Mohamad. 2014. "Kelangsungan Dominasi Barisan Nasional di Sabah Dalam Pilihan Raya Umum ke-13. *Kajian Malaysia*", 32 (2), 171-206.

- Badan Perhubungan PAS Negeri Sabah, <https://pasabah.wordpress.com/about/> [10 Julai 2015].
- Bagang, T.P. & Puyok, A. 2019. "Sabah: The End of BN and Start of a New Order? In The Defeat of Barisan Nasional: Missed Signs or Late Surge? Singapore: ISEAS–Yusof Ishak Institute, 403–422.
- Chin, James. 2018. Sabah and Sarawak in the 14th General Election 2018 (GE14): Local Factors and State Nationalism, in: *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 37, 3, 173–192.
- Chin, James. 2020. Malaysia: the 2020 putsch for Malay Islam supremacy. *The Round Table, the Commonwealth Journal of International Affairs*, Vol. 109, (3), 288–297.
- Collingwood R.G. 1985. *The Idea of History* (Terj.), Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Dollah R., Sakke N., Wan Hassan W. S., Omar M. A., & Jafar A. 2018. Peranan Belia dan PRU-14 Di Sabah: Kajian Kes Di P.188 Silam. *Jurnal Kinabalu*, <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/ejk/article/view/1654> [28 April 2020].
- Gottschalk, L. 1975. *Understanding History: A Primer of Historical Method* (Terj.). Jakarta: Yayasan Penerbit Universitas Indonesia.
- Govindasamy, A.R. & Meng, L.Y. 2018. "GE 14: The Urban Voting Pattern in P172 Kota Kinabalu and P186 Sandakan, Sabah", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 298–318.
- Hamdan Aziz & Syahrin Said. 2017. "The United Malays National Organisation (UMNO) in Sabah, East Malaysia: An Overview 1990–1994, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7 (12), 565–575.
- Hamdan Aziz. 2013. "Double Six Tragedy and Implications of Political Development in Sabah, Malaysia", *Sosiohumanika*, 6 (1), 89–96.
- Hamdan Aziz. 2015. *Politik Sabah: Usno dan Berjaya*, Kuala Lumpur: Penerbit DBP.
- Ismail Yusoff, 1997. *Politik dan Agama di Sabah*. Bangi: Penerbit UKM.
- Joko E. P., Othman Z., Damit S. A. & Gulasan A. A., 2018. Sentimen Primordial Dan Kesedaran Politik Dalam Pembangunan Politik Sabah: Penelitian Terhadap PRU-14. *Jurnal Kinabalu*, <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/ejk/article/view/1633> [28 April 2020].
- Keputusan Pilihan Raya Umum 2013. <http://www.resultpru13.spr.gov.my> [10 Oktober 2017].
- Keputusan Pilihan Raya Umum 2018, <https://election.thestar.com.my/sabah.html> [1 Disember 2019].
- Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 1985. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 79–80.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1986. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 78–81.

- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1990. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 70-75.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1994. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 61-62.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1995. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 102.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 1999. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 120-121.
- Laporan Pilihan Raya Umum DUN Sabah 1999. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 42-55.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 2004. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 182, 282-294.
- Laporan Pilihan Raya Umum Malaysia 2008. Kuala Lumpur: Pejabat SPR, 303-306.
- Lijphart, A. 1977. "Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration". New Haven: Yale University Press.
- Loh F. K. W. 1992. Modernisation, Cultural and Counter-Hegemony: The Kadazans of Sabah in the 1980s, in *Fragmented Vision: Culture and Politics in Contemporary Malaysia*. Honolulu: University of Hawaii Press, 255-253.
- Loh F. K. W. 2017. Ethnic diversity and the nation state: from centralization in the age of nationalism to decentralization amidst globalization, *Inter-Asia Cultural Studies*, 18:3, 414-432.
- Mohamed Nawab Mohamed Osman & Rashaad Ali. 2018. "Localising Victory: Ge 14 and the Electoral Contests in Johor and Kelantan", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 367-385.
- Mohammad Agus Yusoff. 1992. *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, Kuala Lumpur: Penerbit Laser Skill.
- Mohd Hamdan Haji Adnan & Mahat Jamal. 2014. "Pilihan Raya Umum Malaysia Ke-13: Faktor-Faktor Penentuan Kemenangan Di Sabah", *Komunikasi Borneo*, 1, 55-76.
- Mohd Radzi M. S., Awang Ahmad S., & Sakke N. 2018. Penyertaan Parti Islam Se-Malaysia (PAS) Dalam Pilihan Raya Umum 14 (PRU-14) Di Sabah: Penelitian Ke Atas Pola Pengundian, Pendekatan Berkempen Dan Persepsi Masyarakat. *Jurnal Kinabalu Khas*, <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/ejk/article/view/1679> [28 April 2020].
- Mohd Syakir Mohd Rosdi. 2016. "Pemikiran Tahaluf Siyasi Parti Islam Se-Malaysia (PAS) dan Implikasinya Terhadap Pembangunan Negara", *Sains Humanika*, 8 (2), 19-25.
- Muhamad Nadzri Mohamed Noor & Jamaie Hj. Hamil. 2018. "Politik, Pengundi Dan Faktor Melayu/Bumiputera: Analisis Terhadap Kegagalan Barisan Nasional Dalam PRU 2018", *Jebat: Malaysian*

- Journal of History, Politics & Strategic Studies, 45 (2), 386-408.
- Muhamad Nadzri Mohamed Noor & Mohd Faizal Daud. 2016. "Pilihan Raya Dalam Politik" Kelantan 1990-2013: Antara Parti, Pemimpin dan Isu", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 43 (2), 51-73.
- Muhamad Nadzri Mohamed Noor. 2020. "Pilihan Raya dan Politik Malaysia Pasca PRU 2018: Persaingan, Dinamik dan Implikasi", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 47 (1), 150-175.
- Muhamad Takiyuddin Ismail. 2018. "Kejatuhan UMNO Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14: Analisis Pengajaran Politik", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 319-342.
- Muhammad Ariff Asyurul Adnan & Sity Daud. 2018. "Manifesto Barisan Nasional dan Kejatuhan *Najibnomics* Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 343-366.
- Muhammad Febriansyah & Sharifah Nursyahidah Syed Annuar. 2018. "Parti-Parti Politik Kiri Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 273-297.
1958. Kebun Ubi na' tubuhkan PAS Singapura. *Berita Harian*, 3 Oktober: 2, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1959. Kejayaan di-puji. *Berita Harian*, 24 Jun: 2, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1959. PAS Singapura. *Berita Harian*, 6 Februari: 2, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1960. Chawangan PAS. *Berita Harian*, 12 Julai: 5, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1961. PAS Hendak Bertapak Di-Daerah Malaysia. *Berita Harian*, 30 Disember: 2. Retrieved from <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1964. Chawangan PAS Sabah di-sangkal, *Berita Harian*, 28 November: 4, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1964. Parti Islam Sabah: Sambutan Setiausaha Agung PAS, *Berita Harian*, 31 Disember: 5, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1964. PAS Ada Chawangan-Nya Di-Sabah-Bakar Hamzah, *Berita Harian*, 17 November: 3, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1965. Dlm P-Raya: Ramalan MB, *Berita Harian*, 27 Januari: 4, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1969. Ra'ayat Kelantan di-pelawa supaya hijrah ka-Sabah. *Berita Harian*, 8 Mei: 5, <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April

- 2020].
1981. PAS may set up branches in Sabah. *Berita Harian*, 24 Mac: 16. Retrieved from <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised> [28 April 2020].
1986. Ghaffar to explain Umno's move to Sabah. *The Straits Times*, 10 December: 11.
1986. Ghaffar: Umno boleh berkerjasama dengan PBS, *Berita Harian*, 20 Disember: 7.
1986. PAS ke Sabah. *Berita Harian*, 31 Julai: 7.
1986. PAS setting up Sabah branch to contest polls. *The Straits Times*, 17 April: 1.
1986. Umno move to Sabah Spurred by PAS threat. *The Straits Times*, 24 December: 5.
1986. UMNO tangguh kembang sayap di Sabah. *The Straits Times*, 29 Mei: 4.
1986. Usno, Berjaya bersiap tubuh Umno Sabah. *Berita Harian*, 19 Mei: 1.
1990. Umno open to all bumiputeras in Sabah. *The Straits Times*, 20 Oktober: 23.
- Pejabat Agung Parti Amanah Negara, <http://amanah.org.my> [10 Oktober 2017].
- Penyata Pilihan Raya Umum Dewan Rakyat dan DUN Kecuali DUN Kelantan, Sabah dan Sarawak 1978. Kuala Lumpur: SPR.
- Perlembagaan Parti PAS. Pindaan 1993. Kuala Lumpur: Pejabat Agung PAS.
- Puyok, Arnold. 2015. "The Appeal and Future of the Borneo Agenda", in *Sabah in Coalitions in Collision*. Singapore: ISEAS–Yusof Ishak Institute, 199–220.
- Puyok, Arnold. 2018. What Issues Matter to Local Voters, and Why?: Electoral Politics in Ranau, Sabah, *Journal of Borneo-Kalimantan* 4 (1), 20-27
- Ramli Dollah, Nordin Sakke, Wan Shawaluddin Wan Hassan, Marja Azlima Omar & Adi Jafar. 2018. Peranan Belia Dan PRU14 Di Sabah: Kajian Kes Di P188 Silam. *Jurnal Kinabalu*, <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/ejk/article/view/1654> [28 April 2020].
- Ratnam, K.J. 1969. *Paham Perkauman dan Proses Politik di Malaysia*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Risalah Parti Bersekutu. Pilihan Raya DUN Sabah 1999, Kota Kinabalu: Pejabat Penerangan Parti Bersekutu.
- Sabihah Osman. 2008. *Pembangunan Politik Sabah: Suatu Penulusuran Sejarah*, Kota Kinabalu: Penerbit UMS.
- Temu bual dengan Abdul Halim Saud pada 19 Julai 2015, di Kg. Bechah Kura, Peringat, Kota Bharu, Kelantan. Beliau adalah Ketua Dewan Ulama PAS Pertama PAS Sabah.
- Temu bual dengan Alias Tijad, No. 35, Kg. Juaseh Seberang, Kuala Pilah, Negeri Sembilan pada 18 Julai 2015 melalui telefon/email. Beliau adalah Setiausaha PAS Sabah Pertama (Penaja).

- Temu bual dengan Hamzah Abdullah pada di Taman Indah, Batu 4. Sandakan, Sabah serta perbualan melalui telefon serta email pada 18 Julai 2015. Beliau pengasas/penggerak PAS Sabah peringkat awal.
- Vellymalay, S.K.N. & Ponniah, S. 2018. "Tsunami India Dalam Pilihan Raya Umum Ke-14: Peralihan Sokongan Daripada Politik Etnik Kepada Politik Multietnik", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 206-231.
- Wan Hassan W. S., Sakke N., Aman Setia J., & Peter D. 2018. Pilihan Raya Umum Ke-14 (PRU-14) dan Tumbangnya Barisan Nasional (BN) di Parlimen Silam. *Jurnal Kinabalu*, <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/ejk/article/view/1656> [28 April 2020].
- Weber, M. 1968. *On Charisma and Institution Building*. London: University of Chicago.

Nota Biografi

Hamdan Bin Aziz (hamdan.aziz@umt.edu.my) adalah Pensyarah Kanan di Pusat Pendidikan Asas dan Lanjutan (PPAL), Universiti Malaysia Terengganu (UMT). Beliau memperoleh Ijazah Sarjana Muda di UKM dalam bidang Sejarah dan Sains Politik, Ijazah Sarjana dari UMS serta Ph.D daripada UM. Kajian serta penerbitan beliau tertumpu kepada sejarah politik Malaysia.